

BAKOS ÁRON

A KOSZ FENOMENOLÓGIÁJA

*És mit gondolsz azokról a talán nevetségesnek látszó dolgokról,
mint a szőr, a sár, a piszok, s a többi hétköznapi és jelentéktelen dolog?
Vajon az ő esetükben sem tudod, hogy úgy kell-e beszélnünk róluk,
mint amelyeknek a formája tőlük függetlenül létezik, és más,
mint amit meg tudunk fogni – vagy ellenkezőleg?*

PARMENIDÉSZ 130d¹

I

■ Kábán ülök a zötyögő autó hátsó ülésén a hajnali kelés és a nehéz reggeli bódultságában. A késő augusztusi nap korai órájában paszuly-szedésre indulunk. Oldaltáskámból előveszem jegyzetfüzetemet, tollamat. Megpróbálok etnográfiai művelni. Házigazdáim szórakozottan válaszolnak banális kérdéseimre. A teendők megtárgyalása és a látnivalók megbeszélése megszakítja a beszélgetés fonálát. Felírom a napi terveiket. Adatokat gyűjtök. Néhány dűlőnevet jegyzek le. Gyakorlom a tudományt, a szerepemet.

A földútra kiérve a toll ugrálni kezd a papíron. Hamarosan én is ugrálni kezdek a széken. A zötykölődéssel távolodok a céltól. A zötykölődéssel közelebb érünk a céljukhoz. Az írás hiányában szerepzavarba kerülök. A füzetem letéve csak a fizikai kellemetlenségeim maradnak velem. A hevenyészett kerti mosakodás után is koszosnak érzem magam. Az autó sem éppen tiszta. Többnyire betakarított zöldségek utaznak a helyemen. Senki nem számított egy betévedt néprajzosra. Talán én magam sem.

Megérkezünk. Az autóból kiszállva a telefonom után nyúlok. Fényképeket készíték. Észreveszem magam. Segítek kipakolni. A paszulyokig még egy hosszabb gyaloglás vár ránk. A délelőtti nap már próbálgatja az erejét. Piroska néni hangja úgy tölti be a körülöttünk lévő csendet, mint a kezünket a műanyag vedrek és a kartondobozok.

A koszt nem kategóriaként vetitem rá a világra. A kossal a közvetlenségében feltáró világ részeként kerülök kapcsolatba. A kosz a valóság része. Nem egy rendszerezési elv, hanem a világ megtapasztalásának az egyik formája. A kosznak az emberi praxisban feltáruló valósága van.

Csak az este elkészült jegyzeteim alapján tudom rekonstruálni a továbbiakat. Elkap a munka ritmusa. Mondanám, hogy a gépszíj, de gépek nincsenek. Csak három ember és a rendezetlenül tolongó, bujazöld karózott paszulyok.

A visszaemlékezésben érzések és képek keverednek bennem. Az üres vödörbe eső szemek koppanása. A munka ritmusához igazodó rövid történetek és párbeszéddek. A megfeszített figyelem, amelyet a munkának szentelek. A növény tapintása, ahogy a szemeket keressük. Az érettség firtatása a kezemmel. A karók között áttűző vakító napfény. A levelekről ránk hulló vízpermet. A velem szemben álló ember, akinek a testemen keresztül követem, utánzom, értem, tanulom a munkáját.

A nap hosszúra nyúlik. A munkában kimelegszünk. Kiver a víz. A kölcsönkapott csizmámra régészeti rétegekként rakódik a sár. Mikorra déltájban bepakolunk, koszosnak és kimerültnek érzem magam. Az autóhoz visszatérve a tanult testi reflexeim működésére leszek figyelmes. A beülés mozzanatától tartok. Félek, összekoszolom a kárpitot és a szőnyeget.

A déli melegben kukoricát törünk, krumplit ásunk, tormát szedünk. Piroska néni Öcsi bácsival pöröl. A torma sáros. A sár vesződés. A sár több munka. Saras árut nem lehet a piacra vinni. A kolozsvári asszonyok kényesek. A torma nehézők ölelésében szabadul a földből. Sokat vesződünk.

A betakarított terményekkel visszatérünk a házhoz. Előkészítjük őket a másnapi utazásra. A tormák az udvaron álló fürdőkádba kerülnek. A régi tordai lakás egy darabja. Öcsi bácsi beleborítja a tormákat, és bő vizet enged rájuk. A zöltségek úszkálnak a napfényes udvaron. Már lemenőben van a nap akkor, amikor a slagra egy fejet erősít, s erős vízsugárral mossa le őket.

Másnap délelőttre minden a tisztítás különböző folyamatain megy keresztül. A paprikák lágy fürdőt vesznek. Ezeket Öcsi bácsi csak beáztatja, és ahogy kiemeli őket, határozott mozdulatokkal hinti le róluk a vizet.

A földön kiterített, elegyengetett ptyókákon a föld megszikkadt. Öcsi bácsi cérnakesztyűt húz, úgy dörzsöli végig őket. A föld száraz porként, kisebb-nagyobb darabokban válik le a testükről. Minden egyes darab Öcsi bácsi keze ügyébe kerül. A kisebbek sosem jutnak el a piacig, Öcsi bácsi félredobja őket az udvaron.

A fokhagymák hártyahéját egész vékonyan bemetszi. Kezével ledörzsöli a törtfehér, sárgás, lazább rétegeket. A gumó makulátlanul fehér színbe öltözik. A kényes esztétikai beavatkozáson minden egyes darab átesik.

A dinnyéket Öcsi bácsi először vizes ronggyal dörzsöli át. A gyümölcsök megszabadulnak a sártól, a hozzájuk tapadt földtől. Házigazdámot követem egy száraz ronggyal. Próbálok utánozni gyors és határozott, körkörös mozdulatait. A nedves rongynak a dinnyéken hagyott foltos nyomait tüntetem el. Fegyelmezett sorba állítva várják, hogy az autóra kerüljenek.

Míndeközben Piroska néni paszulyt fejt, szendvicset csomagol. Készül az ebéd. Megrakjuk a remorkát. Eszünk. Az utolsó teendők indulás előtt. A kolozsvári termelői piacra indulunk. Az áru patyolat. Az autó poros. A zöltség friss. Én pedig fáradt vagyok.

II

■ A hosszú és fáradtságos műveleten töprengek. A tisztítás értelmén és célján. A kosz és a piszok természetén.

Ez nem az a szenny, amely büzt árasztana és ezáltal undort keltene; nem az a fajta kosz, amelyet a szaglásunkon keresztül a zsigereinkig hatolva kebelez-

nénk be – vagy ő kebelezne be minket.² Nincsen benne semmi megindító, az undor hiányában érzékszervi befogadását, látványát, tapintását nem kísérik erős morális vagy társadalmi érzetek.³

Nem is olyan kosz, amelyet a maga körkörösében élnénk meg, amely feltartóztatatlanul nyomulna be a lakóterünkbe és a mindennapokba. Nem a házi-asszony-szindróma tüneteire felelős szennyeződés, az elszigeteltség, kielégítetlenség, az áttekinthetetlenség, a befejezhetetlenség, a rutin és a monotonitás piszka.⁴ Nem a negativitás szennye, amelynek felszámolásán keresztül a takarítás ciklikus művelete tartja egyben a rendként leírható valóságot.

Nem is a modernitás mocska, a gyárak, üzemek, bányák, a komorló gépek feketesége. Nem a jómódúak zöld és fehér világától elváló szegénység szennyes feketesége.⁵ Nem a zöldet, a természetet, az erdőt, a magára és az egymásra találás helyét fenyegető kosz, amely az elidegenedett termelés és a belső ürességünkben visszahangzó költekezés sűrű világának a része.⁶

Lehet, hogy ez a kosz az idegenség, az oda nem illő. A tintafolt a ruhán, a szennyeződés az aranyban. Az okszerűtlen, az eltávolítandó. Az idegen anyag, amely pusztán jelenlétével felborítja a tisztaság rendjét.⁷ Valami, ami nincsen a helyén, ami eseti és helytelen.

A kosznak ebben az értelemben való megközelítése Mary Douglas klasszikusát juttathatja eszünkbe.⁸ Ami Heller Ágnesnél a tintafolt az ingen, az Mary Douglasnál a csizma (szövegűen a cipő) az asztalon.⁹ Mary Douglasnál a kosz a rendetlenség, a rendszerektől idegen, visszautasításra találó elem. A kosz relatív fogalom, esszenciális értelemben nem beszélhetünk róla. A cipők nem önmagukban, hanem adott relációban számítanak piszkosnak.

A kosz elsősorban a renddel kapcsolatos koncepcióink zavara. Az általunk létrehozott és működtetett rendszerek ambivalenciája. Kategóriákon kívüli. Zavartkeltő és választ váró. A rend megteremtésére irányuló erőfeszítéseink mellékterméke. Felszámolása a helyreállítás pozitív manővere.¹⁰

A kosz a valóság értelmezésére létrehozott, önálló valóság nélküli kulturális kód.¹¹ Sosem egyszerű és elszigetelt. A rendszer és a klasszifikáció kontextusában létezik.¹² Az elménk aktivitása hozza létre. Mutat valamire, de önmagában nem mutatkozik meg. A rend és a rendetlenség, a lét és a nem-lét, a forma és a formátlanság, az élet és a halál kategóriát hozza működésbe.¹³ A kosz kultúra és natura között tölti be határjelölő szerepét.¹⁴

A piszkos zöltség két világ határán áll. Természet és kultúra, falu és város, termés és áru, eladó és vevő. A kosz közvetít ezekben a relációkban. Láthatóvá és valóságossá teszi ezeket a különbségeket. Határjelölő az azonosság és a másság, a bent és a kint között.¹⁵ A tisztítás elválasztás, az anyag transzformálása.

A föld hozzátartozik a növényhez a kertben. A föld kosszá válik a növényen a piacon. A kolozsváriak kényessége megkívánja a megtisztítást. A művelet relációkat hoz létre. Nemcsak a tárgy, de az alany is megváltozik általa. Formát ölt a mi és az ők. Minőséget kap a mi és az ők. A kosz láthatóvá teszi az elkülönülést. Felfedi a város és a falu mellérendelő földrajzi viszonya mögötti hierarchikus társadalmi kapcsolatokat.

A kosz ellenidentitás. A piszkos autentikus. A tisztatlansággal való kapcsolat valóságosabb viszonyt teremt a világgal. A tisztátlan heterogenitás a lokális és a rurális színonimájává válhat.¹⁶ Definíció és distinkció. Identitás és közösség. A negativitásától megszabadított tisztatlanság a pozitív önkép és öndefiníció eleme lehet.¹⁷

Az értelmezés látszólag logikus, a történet kerek. Valahogy mégis minden nagyon szögletes a szöges ellentéteknek ebben a rendszerében. A kolozsvári piacokon a természetet keresik. A vidékit. A helyit. A vegyszermentest. Az egészségeset. A föld ebben a kontextusban hitelesít. A folt lenyomat. A szag illat. A hiba erény. A por portéka.

Mi végre hát a tisztítás? Ki és mikor lépte át a megértés és a félreértés közötti határt?

A termelők nem értik a vásárlókat. Az etnográfus felléphet. Rámutathat a tisztogatás hiábavalóságára, a fáradságos munkával felszámolt kosz értékére.

Az etnográfusok nem értik a termelőket. Az etnográfus hátraléphet. Megtapszthatja a tisztogatás milyenségét, a hangoltságban feltárolt világot.

III

■ Hátralépek. Mary Douglastól egészen Émile Durkheimig. A durkheimi szociológia az ember kettős természetéből indul ki. Az egyik oldalon az individuális, testi, biológiai, a másikon a társadalmi, morális, intellektuális lény. Előbbi egy szűk egyéni, utóbbi egy magasabb társadalmi valóság része.¹⁸

Durkheim a test és a lélek dualizmusát a test és a társadalom kettősségévé transzformálja. Az újonnan felállított modell sok vonást örököl elődjétől. Az egyik ilyen magáé az ellentété. A társadalom nem halhatatlan, de léte mégis túlmutat az egyén idején. A materiálissal és megfoghatóval szemben az absztrakt és morális oldalán áll. Valóságunkat a testbe zárt egyén és a kategóriákat létrehozó társadalmi közötti dinamika szervezi.

Durkheim megközelítésében a megértés kategóriái és az öt érzékszerv által közvetített tapasztalatok között, a racionalitás előtti egyéni lét és a társadalmi morális létezés között állandó feszültség van.¹⁹ A létezés két pólusa egyrészt a test, az érzékszervi benyomás, az egyéni tapasztalat, a személyes, másrészt a fogalmi gondolkodás, a társadalmi, a morális tapasztalatok, a személyközi.²⁰

Az egyén létében tapasztal, de a társadalmin keresztül gondolkodik.²¹ Tudatom, tapasztalatom a testhez való kötöttsége folytán önmagába zárt és másoktól elzárt. A fordítás műveletén, a nyelv segítségével, a koncepciókon keresztül válik megoszthatóvá²² – az antropológia számára pedig hozzáférhetővé.

A test és a tudat tehát az egyén és a társadalmi dinamikájában és alárendelő viszonyában írható le. A maga közvetlenségében a test nem ragadható meg. A pillanatnyi egyéni benyomások szintje érdektelen és hozzáférhetetlen. Ami a test szintjén történik, az nem tartozik az illetékességi körünkbe.

Természetesen az emberrel foglalkozó antropológia számára a testi valóság szembeűnik. Az idegenség első tapasztalata a test mássága. A fizikai jegyeké. A viseleteké. A szépségé. Nem lehet félrenézni. Az esztétizáló, egzotizáló, erotizáló nyugati tekintet nem is teszi. Az érzékivel egy tudati vonal fut párhuzamosan. A fizikai antropológia objektív tudomány tárgyává teszi a testet. Mindkét kísérlet kínos és kudarcos. Feledhetetlen és felejtendő.

A második felvonásban a test az antropológia színpadán transzformáción megy keresztül. Nem a maga közvetlenségében áll előttünk. A testi a tudati diszkrét köntösében lép elénk. A materiális szimbolikus. A test a társadalmi kivetülése lesz. A makrokozmosz mikrokozmosza. Térkép és modell.²³ A test összetettségében más komplex struktúrákat képez le. A társadalmi struktúrához

kapcsolt veszélyeket, anomáliákat, határokat a testi működés gondolatiságában reprodukálják.²⁴

A kosz nem antropológiai értelemben, hanem antropológiai megközelítésben válik paradoxonná. A kosz elsősorban nem fogalmi, hanem tapasztalati. A testemhez tartozik és nem a tudatomhoz. Nem értem, hanem tapintom. Nem elgondolom, hanem elviselem. A föld hozzátapad a kezemhez. A verejték a bőrömhöz. A sár a talpamhoz.

A piszok lefordítható kategóriákká. Elbeszélhető indíttatásokként. Elkereszthető kulturális kódnak. A primer létmódja mégsem ez. Nem intellektuális játékok része, hanem a mindennapos munkáé. Nem a tudat közvettségében adott, hanem a maga közvetlen valóságában. A koszt tapasztalom, érzem, tapintom. Érintkezésbe kerülök vele. Megváltoztatom és megváltoztatom.

A koszt nem kategóriaként vetítem rá a világra. A kossal a közvetlenségében feltáró világ részeként kerülök kapcsolatba. A kosz a valóság része. Nem egy rendszerezési elv, hanem a világ megtapasztalásának az egyik formája. A kosznak az emberi praxisban feltárulkozó valósága van.

A koszban megmutatkozik egymásra utalt valóságunk, tetten érhető a különböző létezők ágenciája. Nem csak mi lépünk fel a környezetünkkel szemben, a körülöttünk lévő tárgyak is követeléseket támasztanak.²⁵ A port leseperjük. A földet ledörzsöljük. A héjat lemoszuk. A vizet felitatjuk. Az elszáradtat leszedjük. A rothadtat kivágjuk. Hatunk a dolgokra és a dolgok visszahatnak ránk. Kapcsolatba kerülünk a dolgokkal. A hétköznapi magától értetődő műveleteit végezzük. Eközben pedig nem kizárólag a magunk akaratát juttatjuk kifejezésre, hanem a dolgok természetéből adódó imperativusnak engedelmessékedünk.

A cselekvésekben nem elvont és elfogulatlan gondolkodókként veszünk részt. A tisztítás műveleteibe ismerős, gyakorlott módon kapcsolódunk be. Ahogy magáról a tevékenységről sem rendelkezünk explicit, reflexív tudással, úgy a világot sem így tapasztaljuk meg. A tapasztalataink nem kimondottan kognitívak, a világhoz nem a tudatunkon keresztül kapcsolódunk.²⁶ Gondolati ösvények bejárása nélkül kerülünk kapcsolatba a körülöttünk lévő valósággal. Az emberi tudat a megélt közvetlenségben tárulhat fel, mielőtt a teoretikus értékelés vagy a fogalmi rendszerezés tárgyává válna.²⁷

Az egyéninek és elzártnak elgondolt tapasztalat társadalomtudományi értelemben releváns. Az absztrahálás aktusai nélkül is hozzáférhető. A tapasztalat nem magunkba zár, hanem másokhoz kapcsol. Minden partikularitása ellenére társadalmilag megágyazott.

A kosz nem határ, hanem kapcsolódás, a világra való hangoltságunk. A piszok a gondoskodás relációjában van előttünk. A másikhoz a gondoskodás tapasztalatain keresztül jutunk el: „A gondozó gondoskodást gondoskodása tárgyából és annak megértéséből értjük meg. A másik tehát mindenekeelőtt a gondoskodó gondolásban tárul fel.”²⁸

■ JEGYZETEK

1. Platón: *Parmenidész*. (Ford. Bárány István) Atlantisz, Bp., 2017. 22.
2. Immanuel Kant: *Pragmatikus érdekű antropológia*. In: *Antropológiai írások*. (Ford. Mesterházi Miklós) Osiris, Bp., 2005. 65.
3. William Ian Miller: *The Anatomy of Disgust*. Harvard University Press, Cambridge–London, 2009. 2.
4. Ulrich Beck: *A kockázat-társadalom*. Út egy másik modernitásba. (Ford. Berényi Gábor – Kérégyártó Béla) Századvég, Bp., 2003. 193.

5. Michel Pastoureaux: *A fekete*. Egy szín története. (Ford. Seláf Levente) Kalligram, Pozsony, 2012. 239.
6. Kéry László: *A sötét láng prófétája*. A regényíró D. H. Lawrence. Gondolat, Bp., 1978, 329.; David Herbert Lawrence: *Lady Chatterley szeretője*. (Ford. Falvai Mihály) Magvető, Bp., 1983.
7. Heller Ágnes: *A szép fogalma*. Osiris, Bp., 1998. 85–86.
8. Mary Douglas: *Purity and Danger*. An Analysis Of The Concepts Of Pollution And Taboo. Routledge, London–New York, 1984 [1966]. (A továbbiakban: Douglas 1984)
9. Uo. 37.
10. Uo. 161–162.
11. Olli Lagerspetz: *How is Dirt possible? On the Philosophy of Dirt, Cleanliness and Refuse*. In: Isabel Bredenbröker – Christina Hanzen – Felix Kotzur (szerk.): *Cleaning And Value*. Interdisciplinary Investigations. Sidestone Press, Leiden, 2000. 56–57.
12. Douglas 1984. 36.
13. Uo. 5.
14. Remo Gramigna: *Toilet cultures: boundaries, dirt and disgust*. In: Anu Kannike – Patrick Laviolette (szerk.): *Things in Culture, Culture in Things*. University of Tartu Press, Tartu, 2013. 274.
15. Uo. 267.
16. Gareth Paul Enticott: *Dirty foods, healthy communities? Hybridity, rurality and the consumption of unpasteurised milk in rural England*. In: Rosie Cox – Ben Campkin (szerk.): *Dirt: new geographies of cleanliness and contamination*. Tauris, London, 2008. 176.
17. Uo. 177.
18. Émile Durkheim: *A vallási élet elemi formái*. (Ford. Vargyas Zoltán) L'Harmattan, Bp., 2003.
19. Anne Warfield Rawls: *Epistemology and Practice*. Durkheim's The Elementary Forms of Religious Life. Cambridge University Press, Cambridge, 2004. 79.
20. Uo. 86–87.
21. Uo. 89.
22. Uo. 292.
23. Douglas 1984. 116.
24. Uo.
25. Lagerspetz 2000, 63.
26. Stephan Käufer – Anthony Chemero: *Phenomenology*. Polity, Cambridge – Medford, 2021. 67–71.
27. Michael Jackson: *Introduction*. In: Michael Jackson (szerk.): *Things as they are*. Indiana University Press, Bloomington, 1996. 2.
28. „A jelenvalólét mint együttlét lényege szerint mások kedvéért »van«.” Martin Heidegger: *Lét és idő*. (Ford. Vajda Mihály et al.) Osiris, Bp., 2007. 150–151.

